

ПРОБЛЕМИ ГЕНДЕРНОЇ ТА СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЗАГАЛЬНІЙ ТА СПЕЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Мухіна А.Ю.

Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П.Драгоманова

В статті розглядається структура статевої ідентичності. Аналізуються підходи до проблеми статевої ідентичності в загальній та спеціальній психології.

В данной статье рассматривается определение и структура полоролевой идентичности. Проводится анализ подходов к проблеме полоролевой идентичности в общей и специальной психологии.

The structure of statevorolevoy identity is examined in the article. Approaches are analysed to the problem of statevorolevoy identity in general and special psychology.

Ключові слова: самосвідомість, ідентичність, стать, роль, розумова відсталість, підліток.

Ключевые слова: самосознание, идентичность, пол, роль, умственная отсталость, подросток.

Keywords: consciousness, identity, sex, role, mental backwardness, teenager.

Зміна ролі й місця жінки та чоловіка в сучасному українському суспільстві пов'язана з трансформаціями як загальнокультурного рівня, так і індивідуально-особистісного, зокрема системи цінностей, досвіду (О.М.Лактіонов, 1998), статевої ідентичності жінок (І.С.Шлапакова, 1999, В.Бондаровська, 2000 та ін.). Статева ідентичність пов'язана із соматичним, психологічним і соціальним благополуччям жінки (R.J.Stoller, 1968, Д.М.Ісаєв, В.Є.Каган, 1979, І.С.Кон, 1981, О.С.Кочарян, 1996), визначає особливості сексуально-партнерських відносин (Н.Хамітов, 2001, А.В.Коцар, 2001) і професійної реалізації (G.Hofstede, 1998). Процес трансформування статевої ідентичності не може бути повною мірою зрозумілий без аналізу феномена жіночої тілесності, тому що культурні репрезентації жіночого тіла є одним з основних способів самовираження жінки в соціумі (І.А.Жеребкіна, 2001). Аналіз сучасних досліджень, присвячених вивченню статевої свідомості, свідчить про недостатній рівень сформованості теорії статевої самосвідомості, залишаються невирішеними термінологічні питання (В.Є.Каган, І.С.Кон, Д.М.Ісаєв, Ш.Берн). В.С.Мухіна вважала, що поняття статевої ідентифікації входить як один із п'ятих компонентів до структури самосвідомості, поряд з такими як ім'я, фізичне тіло, прагнення до визнання, психологічний час людини, соціальний простір. Статева ідентифікація, що входить з тілесною й іменною в структуру особистості, за В.С. Мухіною, «несе в собі ціннісні орієнтації людини на свою стать, на соціальну роль, на сексуальну потенцію й сексуальну поведінку, а також включає психологічне визнання своєї ідентичності зі своєю статтю у фізичному, соціальному й психологічному плані» (В.С.Мухіна, 1999). У.Джеймс першим із психологів визначив феномен ідентичності як поступовості й незаперечливості особистості (У.Джеймс, 1991). Е.Еріксон розвиток ідентичності розумів як взаємозв'язок трьох видів процесів: біологічних, соціальних і «Его»-процесів, де останнє відповідає за інтеграцію перших двох (Е.Еріксон, 1996). Конфігурація елементів ідентичності, як результат інтегративної роботи «Его», будується впродовж дитинства й забезпечує переживання почуття ідентичності. У підлітків відбувається перекоордування системи дитячих ідентифікацій: щось нове індивід приймає, а від чогось старого відмовляється. Якщо процес Его-сінтеза з якоїсь причини не відбувається, порушується структура й втрачається ідентичність, як наслідок, негативні відчуття, депресії, іноді суїцид. Е. Еріксон наголошує на трьох видах ідентичності:

- 1) зовнішньо обумовлена, не залежить від людини (стать, вік, ім'я та інше);
- 2) набута (людина вільна сама обирати зв'язки, умови, орієнтуючись на свою волю);
- 3) запозичувана (набір ролей, що людина переймає впродовж життя).

Також, Е.Еріксон виділяє два види ідентичності особистісну й соціальну. Особистісна ідентичність є продуктом соціальної ідентичності, але якщо вона сформована активно, впливає на останню. Автор епігенетичної концепції вважав, що у підлітків, на п'ятій стадії розвитку, почуття ідентичності стає позитивне або негативне (сплутання ролей).

Р.Брейквелл вважає особистісну ідентичність вторинною по відношенню до соціальної. Засвоєння категорій соціальної ідентичності забезпечує формування змістової структури особистісної ідентичності (характеристики самоопису), а також оцінку елементів змістової структури (морально-соціальні норми, що задаються референтною групою) (Breakwell, 1986). Л.С.Виготський про теж саме говорить іншими термінами: інтеріоризація дитиною соціального досвіду. Вплив оточення інтеріоризується дитиною й стає її власним досвідом, особистісною структурою. Психолог і філософ О.Г.Трубіна вважає ідентичність індивіда зруйнованою, якщо в

нього відбувається фрагментарне ототожнення, наприклад, тільки з тілом (О.Г.Трубіна, 1995). Судячи з цього «непорушена» ідентичність повинна складатися гармонійно з різних ідентифікацій, без перекосів в один бік. При цьому ідентифікації повинні бути теж «непорушеними».

Трансактний аналіз (Е.Берн, 1992) описує ідентифікацію через поняття «батьки», «діти», «дорослі». Батьківські заборони, дозволи й весь спектр дій записується в батьківські установи дитини й коли вона дорослішає, то ці записи проявляються як пряме несвідоме наслідування своїм батькам. Ідентифікація зі своєю статтю має дуже глибоке проникнення у свідомість особистості й виступає інтеграційним компонентом для інших аспектів самосвідомості. Генотипічні передумови визначають статеву диференціацію індивіда за фізіологічними ознаками жіночої або чоловічої статі, а соціальні умови визначають статеву ідентифікацію на основі генотипічних передумов.

Статева ідентичність - це єдність свідомості та поведінки особистості, що відносить себе до окремої статі й орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі. **Статева роль** - це система, модель поведінки, яку індивід повинен засвоїти й відповідати їй, щоб його відносили до представника тієї чи іншої статі [3].

Такі вчені як З.Фрейд, В.Мішель, Л.Кехльберг, Дж.Плек та інші намагалися з'ясувати механізми статевої диференціації дитини в соціальному аспекті. Д.М.Ісаєв і В.Є.Каган (1986) виділяють дві моделі статевої соціалізації дитини:

1) «**Роль-Ідентичність**». Дитина спочатку дізнається, що вона хлопчик чи дівчинка, навчається відповідній статевій поведінці й лише після цього інтеріоризує статеву роль, формуючи статеву ідентичність. Ця модель, на думку авторів, не пояснює механізмів вибору об'єкта для ідентифікації та імітації, а також статорольового розвитку, що йде урозріз з виховним впливом.

2) «**Первинна ідентичність - роль - ідентичність**» Згідно цієї схеми, спочатку дитина відчуває себе як представника статі - це первинна ідентичність пов'язана з результатами виявлення акушерської статі, індивідуальним типом і стилем спілкування з малюком. Потім, відповідно з первинною ідентичністю дитина ідентифіцирує себе з батьками своєї статі, імітуючи відповідну статі поведінку, сприймає або не сприймає навчання й, лише проходячи вказані етапи, формує остаточно свою статеву ідентичність. Друга модель більш відповідає, вона поєднує різні механізми, такі як ідентифікація, імітація, навчання, когнітивність, імпринтінг і таке інше в рамках єдиного і цілісного процесу статевої соціалізації. Ряд дослідників розглядають поняття «ідентифікація» і «ідентичність» у порівняльному плані. Розводячи поняття, під ідентичністю розуміється стан, а ідентифікація розглядається як процес його формування [2].

При всьому різноманітті дефініцій умовно можна виділити ті з них, автори яких визначають ідентифікацію як процес ототожнення суб'єкта з іншою особою. У них домінує як необхідна умова ідентифікації наявність емоційного зв'язку між індивідами (А.В.Петровський), переживання тотожності з об'єктом ідентифікації на підставі якої-небудь ознаки або сукупності ознак (О.Є.Насиновська), установлення між суб'єктом і об'єктом специфічного емоційного зв'язку, змістом якого є переживання суб'єктом своєї тотожності з об'єктом (Н.М.Авдеева), наслідування поведінковим або особистісним характеристикам іншої особи (Е.М.Дубовська, Р.Л.Кричевський), уподібнення не просто іншій особі, а значущому іншому, що супроводжується засвоєнням цінностей, поглядів, установок, специфічних форм поведінки цього іншого (Б.Д.Паригін), усвідомлення тотожності самої собі й при цьому визнання значимості особистості дитини іншими людьми [1].

Дослідження проблеми самосвідомості (Л.І.Божович, І.С.Кон; С.Л.Рубінштейн; В.В.Столін; В.М.Синьов; І.І.Чеснокова) дозволили розглядати статеву самосвідомість як окремий аспект самосвідомості особистості, що підкоряється у своєму розвитку закономірностям становлення цілісної самосвідомості.

Аналіз сучасної наукової літератури з проблем статевої самосвідомості показав розмаїтність підходів до рішення питань про структуру самосвідомості і її компонентів, що представляє собою складне й динамічне особистісне утворення (І.І.Чеснокова, В.С.Мухіна, В.Є.Каган). Виділення декількох рівнів у статевої ідентифікації дозволяє розглядати її як структуру, що представляє собою складне й динамічне особистісне утворення.

Підлітковий вік відзначений у психології як найбільш критичний період онтогенезу (Н.М.Толстих; Д.І.Фельдштейн; Д.Б.Ельконін), пов'язаний з якісною перебудовою в сфері самосвідомості. Цій проблемі присвячені дослідження багатьох закордонних і вітчизняних психологів (Л.І.Божович; М.Кле; І.С.Кон; О.М.Леонтьєв; Н.Н.Толстих; Ф.Райє, 2000; Х.Ремшмидт, Д.І.Фельдштейн, Е.Еріксон), якими відзначається значна зміна в розвитку самосвідомості в підлітків. Вивчено різні аспекти статорольових стереотипів з погляду виконання ними психологічних і соціальних функцій (В.С.Агеев), формування уявлень про маскуліність-фемінність як одна з умов підготовки до сімейного життя (В.Є.Каган; Т.І.Юферева), порівняльно-культурні дослідження мужності-жіночності (В.Є.Каган), специфіка присвоєння соціальних норм дітям різної статі (Б.І.Хасан, Ю.О.Тюменєва).

Рядом дослідників (Г.М.Бреслав, Б.І.Хасан; В.Д.Єремєєва, Т.П.Хризман; О.І.Крушельницька) піднімається проблема відсутності обліку статевого диморфізму у вітчизняній системі уявлень, пропонується створення нових міждисциплінарних підходів до навчання й виховання хлопчиків і дівчаток у родині й в освітніх

установах. В спеціальній психології загальні проблеми вивчення особистості дітей, що мають порушення в розвитку відображають ряд досліджень (Л.С.Виготський, Т.О.Власова, В.І.Лубовський, В.М.Синьов, В.Г.Петрова та ін.). Особливе місце в дослідженнях відводиться вивченню особливостей становлення статевої ідентичності у дітей, що залишилися без батьків (В.С.Мухіна; А.М.Прихожан, Н.М.Толстих; Т.І.Юферева). Дослідниками виділялися різні аспекти цієї проблеми: порушення умов формування статевої ідентичності у дітей дошкільного віку в умовах депривації, що приводять до обмеженої орієнтації на стать, до викривленого емоційно-оцінювального відношення до тіла (С.Б.Данілюк); спрощення, недиференційованих статевоїх уявлень і невідповідність поведінкового репертуару традиційним моделям статевої ідентичності у старших підлітків, що виховуються в умовах депривації (Н.М.Кригіна); залежність розвитку самоприйняття від процесу ідентифікації з іншими людьми у дітей в сімейній ситуації розвитку й в умовах дитячого будинку (Н.К.Радіна), обумовленість сексуальних девіацій у дітей з установ інтернатного типу порушеннями процесу полові ідентифікації (І.О.Фурманов, Н.В.Фурманова).

Аналіз літературних даних дозволяє охарактеризувати статевої ідентичність як динамічне утворення, що проявляється на кожному з вікових етапів якісними перебудовами в свідомості й переживаннями людиною себе як представника окремої статі. Статевої ідентичність інтегрує окремі сторони особистості в єдине ціле, це дозволяє зробити висновок про те, що стадії розвитку ідентичності відповідають стадіям розвитку особистості. Кожний етап розвитку ідентифікації має свої характерні ознаки. У зв'язку з важливістю ролі суб'єкта самосвідомості для дослідження особливостей становлення гендерної ідентичності постає необхідність аналізу етапів розвитку статевої самосвідомості і її центральної складової - Я-Концепції, адже вона акумулює в собі все те, що є найбільш важливим для особистості на кожному з періодів її розвитку стверджує І.Д.Бех [1]. Підлітковий вік залучає дослідників до вивчення особистості розумово відсталих підлітків. При вивченні образу «Я» у розумово відсталих підлітків виділяються якісні розходження, що проявляються в оцінці своїх зовнішніх фізичних і внутрішніх особистісних якостей і спираються найчастіше на думку значущих дорослих (О.О.Колеснікова). Поява усвідомленої статевої ідентичності й переживання своєї статевої належності як психічних новоутворень підліткового віку обумовили інтерес дослідників до вивчення питань сімейного й статевого виховання розумово відсталих підлітків: формування якостей майбутнього сім'янина, виховання сімейних ролей як практична підготовка дітей до самостійного сімейного життя (Т.Н.Пролубникова). Питанням розвитку статевої ідентифікації у дітей зі зниженим інтелектом дошкільного й молодшого шкільного віку присвячені дослідження Н.Л.Белопольської. Дослідження Л.М.Шипіциної поклали початок у вивченні особливостей статевої ідентичності у підлітків з інтелектуальною недостатністю, але Л.М.Шипіциною вивчалися розумово відсталі підлітки з інтернатних закладів з тяжким ступенем розумової відсталості. Нечисленні дослідницькі роботи, присвячені проблемам статевої ідентичності, свідчать про недостатнє наукове висвітлення різних аспектів статевої соціалізації підлітків з інтелектуальною недостатністю [2].

Дослідження статевої ідентичності підлітків з розумовою відсталістю показало, що вона знаходиться у прямій залежності від рівня інтелектуального розвитку; чим він вище, тим по більшому числу ознак ідентифікує підліток свою та протилежну стать. Інформованість підлітків про свою й протилежну стать у дівчат вище, ніж у хлопців з однаковим рівнем інтелекту. В малюнках уявлення про відмінності статей проглядаються в зображенні зовнішнього вигляду людини (одяг, зачіска), первинні статевої ознаки з'являються в малюнках дітей з більш розвиненим інтелектом. Інформованість про свою стать завжди значно вище, ніж про протилежну, незалежно від рівня інтелектуального розвитку. Дослідження статевої ідентичності дівчат 14-16 років з легкою й помірною розумовою відсталістю показало, що негрубе порушення інтелекту не має значного впливу на формування статевої ідентичності. У дівчат з помірною розумовою відсталістю спостерігається тенденція до неприйняття своєї статевої ролі й перевага віддається чоловічому стилю поведінки. Було виявлено, що дівчата з розумовою відсталістю вибирають ігри, заняття, стиль поведінки, властивий жіночій статі, незалежно від рівня інтелектуального розвитку, причому, чим вище рівень інтелекту, тим більше розвинені сором'язливість і сприйняття своєї тілесної жіночності. Статевої поведінка юнаків у більшості випадків є маскуліною, але у хлопців з більш низьким інтелектом спостерігаються і фемінні прояви в поведінці [2].

Вивченням статевої ідентичності у дітей з розумовою відсталістю займався М.Пішчек, він вказував на відсутність передумов формування статевої ідентичності, а також бачив проблему в відсутності послідовності в формуванні статевої свідомості (хлопчик-підліток-юноша-чоловік). М.Пішчек вказує на те, що розумово відстала дитина назавжди залишається дитиною, особливо для батьків.

Л.М.Шипіцина досліджує особливості статевої ідентичності у дівчат з тяжкою розумовою відсталістю, що виховуються в закладах інтернатного типу і вказує на недостатність розробок з цього питання для дітей з розумовою відсталістю легкого ступеню, що виховуються в сім'ї, та навчаються в допоміжній школі і мають більше шансів для соціалізації [3].

Питаннями гендерної соціалізації й статевої ідентичності у підлітків з інтелектуальною недостатністю займалися Н.В.Заїраєва, І.О.Коробейник. Авторами була виявлена якість змісту уявлень про

гендерні ролі у розумово відсталих підлітків, а також фактори що на них впливають. Вивчення теоретичної спадщини щодо проблеми статевої ідентичності у вітчизняних і закордонних дослідженнях дозволяє відзначити, що в цей час триває розробка й диференціація понять «статева ідентичність», гендерна поведінка, ведеться вивчення структури, моделей і рівнів статевої ідентичності, її ролі в становленні самосвідомості особистості, впливу родини й оточуючих людей на формування статевої ідентичності у дитини.

Таким чином, необхідність вивчення питань розвитку статевої ідентичності в ході соціалізації підлітків з інтелектуальною недостатністю, що являється проблемою загальної тенденції до гуманізації системи спеціальної освіти, недостатня розробка психологічних аспектів вивчення статевої ідентичності і вчасної допомоги підліткам з інтелектуальними порушеннями в становленні статевої ідентичності вирішили актуальність досліджень цієї теми та важливість вирішення ряду проблем, що стосуються факторів ідентичності, залежності порушень поведінки та статевої ідентичності, методи та прийоми корекції та психолого-педагогічного впливу на формування статевої самосвідомості підростаючого покоління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Нугаева О.Г. Определение понятия «нарушения половой идентификации» //Совершенствование коррекционно-развивающей работы с детьми в специальных учреждениях /Под ред. В.В. Коркунова; Урал. гос. пед. ун-т; Ин-т спец. обр-я. - Екатеринбург, 2002. - С. 23-31.
2. Заиграева Н.В. Гендерная социализация и полоролевые представления подростков с интеллектуальной недостаточностью // Дефектология. – 2007. - №2. – С.46-51.
3. Шипицына Л.М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе: учеб.пособие для учит., студ пед инст по спец. «Дефектология» / Л.М. Шипицына. – М.: СПб., Речь, 2005. - 486.

УДК 159.922.73:159.955

КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ВИВЧЕННЯ ПРОСТОРОВОГО МИСЛЕННЯ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Новікова О.А.

Хмельницький інститут соціальних технологій
ВМУРОЛ «Україна»

У статті висвітлюється теоретичний та експериментальний аналіз проблеми розвитку просторового мислення дітей молодшого шкільного віку. Широта застосування поняття просторового мислення, його недостатня визначеність та багатоплановість потребує подальших досліджень цієї проблеми.

Ключові слова: просторове мислення молодшого школяра, уміння орієнтуватися у просторі

Ключевые слова: пространственное мышление младшего школьника, умение ориентироваться в пространстве

Key words: spatial thinking of primary school children, ability to orientate in space

Постановка проблеми. Формування просторового мислення має велике значення для повноцінного засвоєння шкільних знань і навиків, оскільки перехід до шкільного навчання вимагає від дитини вільної орієнтації в просторі і володіння основними просторовими поняттями.

Зв'язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями. Просторове мислення є найменш дослідженим з усіх пізнавальних процесів як у вітчизняній, так і в зарубіжній психологічній науці. Широта застосування поняття просторового мислення, його недостатня визначеність та багатоплановість потребує подальших досліджень цієї проблеми. Наші розробки стосувалися поглибленого розуміння процесу формування просторового мислення, його структури та видів у дітей молодшого шкільного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: теоретичні положення сучасної психології про онтогенетичний і функціональний розвиток мислення дитини (Ж.Піаже, П.Я.Гальперин); положення про готовність молодшого школяра до формування і розвитку просторового мислення (В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, Е.І.Ігнат'єв, Г.О.Люблінська, Н.Ф.Тализіна); психолого-педагогічні концепції образного і просторового мислення (Л.В.Вайткунене, Е.М.Кабанова-Меллер, І.Я.Каплунович, А.Я.Цукар, І.С.Якиманська).